

Fıkhî Hadislerin Rivayet Değeri Bağlamında “Beyyine ve Yemin Hadisi”nin Tahric ve Tenkidi

Ayşenur Soylu

U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü

Hüseyin Kahraman

Doç. Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

İslam yargılama hukukunun dayandığı temel prensiplerden biri “delil davacıya, yemin davalıya düşer” kaidesidir. Bu kaide Hz. Peygamber’in sözü olarak nakledilen “beyyine ve yemin hadisi”ne dayanır. Bu makalede söz konusu hadisin çeşitli rivayetleri incelenmektedir. Rivayetler incelenirken temel hadis kitapları çerçevesinde, karşılaştırma metoduyla ravilerin fıkhî anlayış ve birikiminin, rivayetlerin metnine yansınca durumunu tespit amaçlanmaktadır.

Abstract

Takhrij and Critical Analysis of the “Evidence and Oath Hadith” in the Context of the Value of Juristic Hadiths Narration

One of the basic principles based on Islamic jurisprudence is the rule “evidence is relating to the claimant and oath is relating to the defendent”. This rule was based on the “evidence and oath hadith” which was narrated as Prophet Muhammed’s word. In

this article various narrations of this hadith are studied while the narrations are comparatively analyzed in the context of basic hadith books, the reflection of narrators' juristic intelligence and accumulation on the text was considered as possibly.

Anahtar Kelimeler: Ravi, Rivayet, Delil, Yemin, Davacı Davalı.

Key Words: Narrator, Narrative, Evidence, Oath, Claimant, Defendant.

I. Giriş

İslam fıkhnın ana konularından biri yargılama hukukudur. Yargılama hukukunun temelini ise davalar oluşturmaktır. Çoğulu de'âvi ve de'âvâ olan dava kelimesi sözlükte "çağırarak, seslenmek, dua etmek" anlamlarına gelmektedir.¹ Fıkıh terimi olarak ise bir kimsenin hâkim huzurunda bir başkasından hakkını istemesini ifade etmektedir. Bir davada her biri bir veya birden fazla gerçek ya da tüzel kişiden oluşan iki taraf vardır. Bunlardan davacıya İslâm hukukunda müddei (المدعى), davalıya müddeâ aleyh (المدعى عليه) denir.

İslam yargılama hukukunda davanın seyri ve mahkemece karara bağlanmasında iddianın ispatı ve savunma hakkı önemli bir yer tutar. Bir davada müddei, iddiasını ispat için delil getirmelidir. Müddei eğer delil getiremezse müddeâ aleyhin yemin ederek kendini savunma hakkı vardır. Müddeâ aleyh, inkar eden konumunda olduğundan kendisinden iddianın olumsuzluğunun ispatı istenmez.²

"Delil getirmenin müddeiye, yeminin de müddeâ aleyhe ait olması" kaidesinin³ kaynağı Hz. Peygamber'e dayandırılan bir rivâyettir. Bu makâlede bir hukuk formu şeklinde yani doğrudan kavli olarak Hz. Peygamber'e nispet edilen bu rivâyetin O'na aidiyetinin sıhhati araştırılmaktadır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in yargılama usulüne yani bu alandaki fiillerine işaret eden rivâyetler⁴

¹ İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, XIV, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., 257.

² Dava ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz, Cevdet, "Dava", *DİA*, IX, İstanbul, 2001, 12- 16.

³ Söz konusu kaidenin Mecelle'deki ifadesi de şöyledir: "Müddei davasını isbattan izhar-ı acz eylediği takdirde anın talebi ile müddeâaleyhe yemin verilir." (bkz. Öztürk, Osman, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle, İslâmî İlimler, Araştırma Vakfı Neşriyatı, İstanbul, 1973, 408.*)

⁴ Kendisine getirilen davaları karara bağlama sürecinde Hz. Peygamber'in davacıdan delil, davacının delili olmadığına ise davalıdan yemin talebinde bulunduğu dair nakledilen rivâyetlerden bazıları için bkz. Buhârî, *Husûmât*, 4; *Şehâdât*, 19; *Ahkâm*, 30; *Müslim*, *İmân*, 61; *Ebû Dâvûd*, *Eymân ve'n-nuzûr*, 2; *Akziyye*, 26; *Tirmizî*, *Buyû'*, 42; *Ahkâm*, 12; *Tefsîru'l-Kur'ân*, 4; *Müsned*, I, 379; 426; IV, 317; V, 211-212; *Dârekutnî*, *Ali b. Ömer*, IV, *Dâru'l-Mehâsin*,

araştırmanın ana konusunu oluşturmamaktadır. Ayrıca rivâyetler hadis usulü bağlamında ve temel hadis eserleri esas alınarak değerlendirilmeye tabi tutulacaktır.

II. Beyyine ve Yemin Hadisi ve Rivayetleri

İslam yargılama hukukunun temelini oluşturan bu kaide bir, iki ve üç farklı hüküm içeren metinleri muhtevi çeşitli rivâyetlerle doğrudan ilgilidir. Bu rivâyetlerin en yalın şekli, "yeminin davahya düştüğüne" delalet eden ve dolayısıyla sadece bir fikhî hüküm taşıyan "اليمين على المدعى عليه" cümlesidir. Bazı rivâyetlerde bu hüküm, "delil getirmenin davacının yükümlülüğünde olduğu" ve "fâili meçhul cinayetlerde suç mahalli civarındaki insanların, suçsuz olduklarına dair yemin etmeleri" yönündeki düzenleme (kasâme) ile birlikte nakledilmektedir. Dolayısıyla rivâyetin, bu çerçevede yani içerdiği fikhî hüküm sayısı açısından ele alınması uygun görünmektedir.

A. Yalnızca Bir Fikhî Hüküm İhtiva Eden Rivâyetler

Yalnızca bir fikhî hükmü ihtiva eden rivâyetler incelendiğinde, hepsinin İbn Abbas'ın bir yazışmasıyla ilgili olduğu görülür. Söz konusu mektubun hikâyesi şöyledir:

Emevî Devletine baş kaldırarak hilâfetini ilân eden Abdullah b. ez-Zübeyr (ö.73/692)⁵, İbn Ebî Müleyke'yi (ö.117/735) Taif kadılığına atamıştır.⁶ Bu görevi esnasında İbn Ebî Müleyke müşkil bir dava ile karşılaşır. Aynı ev veya oda içerisinde deri işleyen komşu iki kadından birisi, avucuna iğne batırıldığını ve bunu diğerinin yaptığını iddia edip şikâyette bulunur. Diğer kadın ise suçlamayı reddetmektedir. İbn Ebî Müleyke, davayı bir mektupla İbn Abbas'a iletir. İbn Abbas da yine mektupla davayı hükme bağlayacak cevabı bildirir.⁷

İbn Abbas'ın mektubunda yer alan ve yalnızca bir fikhî hüküm ihtiva eden rivâyetler kendi içinde birbirlerine göre farklı ayrıntılar ihtivâ eden metinler içinde nakledilmiştir.

"Yeminin davahya düştüğü" hükmünü Hz. Peygamber'e nispet eden ve başka hiçbir ayrıntı taşımayan rivâyetler "Rasulullah (s.a.v.) yeminin davahya düştüğüne hükmetti"⁸

Medine, 1386/1966, 219; Beyhakî, el-Celîl b. Ebî Ahmed b. el-Hüseyn İbn Alî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, X, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-Lübnan, 1352, 143.

⁵ Abdullah b. Zübeyr hareketi hakkında geniş bilgi için bkz. en-Nüveyrî, Şihâbüddin Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-ereb fi funûn'l-edeb*, XX, Kahire, ts., 517; İbnü'l-Esir, 'İzzüddin Muhammed b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-târih*, IV, Beyrut, 1995, 99.

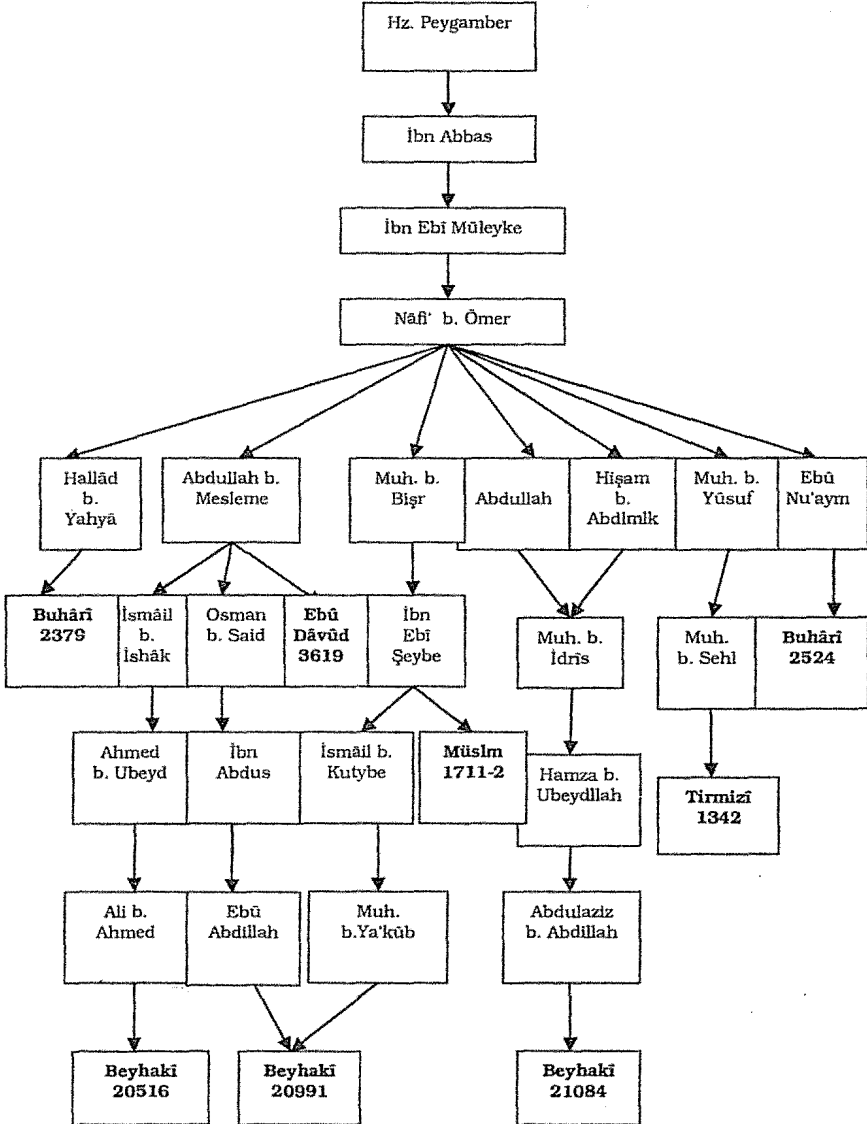
⁶ Bkz. Beyhakî, *a.g.e.*, X, 252.

⁷ Bkz. Buhari, Tefsir, 3; Nesâî, Âdâbü'l-kazâ, 36; Beyhakî, *a.g.e.*, VI, 83; X, 179; 252.

⁸ Buhari, Şehâdât, 20; Müslim, Akziye, 1; Ebü Dâvüd, Akziye, 23.

“أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قضى باليمين على المدعى عليه.”

şeklindedir. Bu metindeki “قضى باليمين” yerine “قضى أن اليمين” ifadesinin kullanıldığı rivâyetler de vardır. Fakat daha önemlisi, bu rivâyetlerde “قضى” ile Hz. Peygamber’in yargılama usûlüne delalet edecek tarzda nakledilen metnin, ileride de üzerinde durulacağı üzere, farklı bazı rivâyetlerde “قال” ile ve dolayısıyla O’nun sözü olarak aktarılmasıdır. “قضى” ile başlayan bu rivâyetler bir araya getirildiğinde karşımıza şöyle bir sened şeması çıkmaktadır:

Görüldüğü üzere bir hüküm içeren bir cümlelik rivâyet sayısı sekizdir. Bunlar İbn Ebî Müleyke'nin talebesi Nafi' b. Ömer'den (ö.169/785) yedi ravi tarafından nakledilmiştir.

Hadisin bazı rivâyetlerinde, bir cümlelik metnin hemen öncesinde veya sonrasında Hz. Peygamber'in "sadece iddialarla yetinilir, delil ve şahit aranmadan hüküm verilirse insanların birbirlerinin can ve mallarına göz dikeceği" yönünde bir açıklamasına yer verildiği görülür. Bu ayrıntının Müslim rivâyeti

“لو يعطى الناس بدعواهم لادعى ناس دماء رجال وأموالهم”

şeklinde dir.⁹ Diğer çeşitli kaynaklarda bu cümle, mânâ ile nakilden kaynaklanan küçük bazı değişikliklerle nakledilmiştir.¹⁰

Bu iki bilginin Hz. Peygamber'e izafe şekli, rivâyetler arasında farklılık arz etmektedir. Nitekim sadece yeminle alakalı kısmı içeren metinlerde geçen ve Hz. Peygamber'in yargılama usûlüne işaret eden “قضی” fiili, ikinci bilgiyi ihtivâ eden rivâyetlerde “قال” şekline dönüşmüştür. Dolayısıyla bu rivâyetlerde hüküm bildiren metin, Hz. Peygamber'in fiili olmaktan çıkıp sözü şeklini almış olmaktadır. Fıkhî açıdan Hz. Peygamber'in bir davranışının veya durumunun hikâye edilmesi ile bizzat bir sözü söylemiş olması arasında fark vardır. Nitekim Hanefî fukahâdan Pezdevî (ö.482/1089) şöyle demektedir: “Sahâbenin 'Peygamber şundan nehyetti, şöyle hüküm verdi...' gibi sözleri umûm ifade etmez. Çünkü hüccet olan şey, hikâyenin kendisinde değil, hikâye edilen şeydedir. Hikâye edilen şey ise bazen husûsî olabilir. Ayrıca (hadiste geçen) “قضی” lafzının¹¹ çeşitli anlamları vardır. Burada en yakın mânâ, “davâları halletmek”tir. Bu ise husûsîlik gösteren şeylerdendir.”¹²

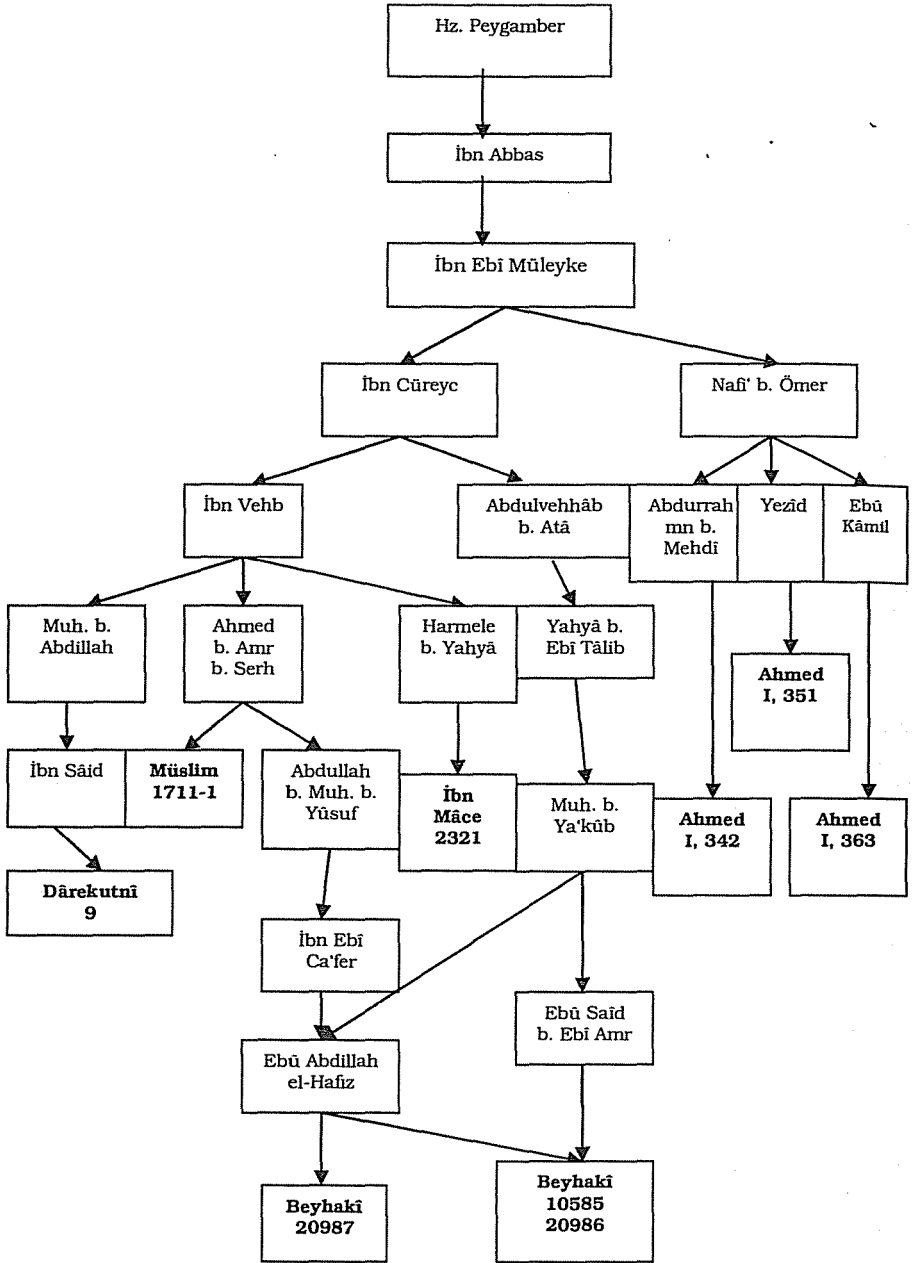
İki cümleye yer veren bu rivâyetler bir araya toplandığında karşımıza şöyle bir sened tablosu çıkmaktadır:

⁹ Bkz. Müslim, Akziye, 1. Aynı metinli bir başka rivâyet için bkz. Dârekutnî, *a.g.e.*, IV, 157.

¹⁰ Bkz. İbn Mâce, Ahkâm, 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 342, 351, 363; Beyhakî, *a.g.e.*, V, 331; X, 252.

¹¹ Pezdevî'nin “قضی” lafzının kullanımına dair yaptığı bu açıklama, bir şahit ve yemin ile ilgilidir. Ancak konumuzla doğrudan alakalı bir açıklama olduğu için burada zikredilmesi uygun görülmüştür.

¹² Pezdevî'nin bu görüşleri için bkz. Zeylâ'î, Ebû Muhammed Abdullah b. Yüsuf (ö. 762), *Nasbu'r-râye li ehâdisi'l-hidâye*, IV, Mektebetü'l-İslâmiyye, Riyâd, 1393/1973, 98-99

Yukarıdaki sened şemasında görüldüğü üzere bir fikhî hüküm içeren iki cümlelik rivâyetleri İbn Ebî Müleyke'den İbn Cüreyc ve Nafi' b. Ömer nakletmiştir.

Hadisin bazı rivâyetlerinde ise bu iki cümleye ilâveten, İbn Abbas'a ait bir tavsiyeye de dikkat çekildiği görülür. Bu metinlere göre İbn Abbas, davalı kadına

"إن الذين يشترون بعهد الله وأيمانهم ثمنا قليلا أولئك لا خلاق لهم في الآخرة ولا يكلمهم الله ولا ينظر إليهم يوم القيامة ولا يزكيهم ولهم عذاب أليم"

(Şüphesiz, Allah'a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir karşılığa değişenler var ya, işte onların ahirette bir payı yoktur. Allah kıyamet günü onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları temizle çıkarmayacaktır. Onlar için elem dolu bir azap vardır)¹³ ayetinin okunmasını tavsiye etmektedir.¹⁴

Üç cümlelik bu metnin, beş tarikten geldiği görülür. Ancak bu tariklerde, yine mânâ ile rivâyetten kaynaklanan çeşitli farklılıklar vardır. Nitekim iki tarikte mezkur âyet, rivâyetlerin ortasında yer alırken diğer üçünde sonunda zikredilmektedir. Ayrıca "yeminin davalıya düştüğüne" dair cümle, Hz. Peygamber'in hükmü olarak nakledilirken metnin başında; sözü olarak nakledilirken ise metnin sonunda yer almaktadır.

Üç ayrıntı içeren bu rivâyetlerde farklılık arz eden diğer bir husus da, Hz. Peygamber'e ait (merfû) kısımların O'na izafe şeklidir. Bu beş rivâyetin ikisinde mezkûr hususlar yani "yeminin davalıya düştüğü" ve "salt iddianın yeterli olmayacağı" yönündeki ifadeler Hz. Peygamber'in hükmü, ikisinde ise sözü olarak nakledilmiştir. Bir tarikte ise birinci cümle Hz. Peygamber'in hükmü, ikinci cümle ise sözü olarak nakledilmiştir. Dolayısıyla bu beş tarikte metin, üç farklı şekil ihtivâ etmektedir:

1. Hz. Peygamber, "Eğer insanlara yalnız dava etmeleriyle (delilsiz, şahitsiz) istedikleri verilecek olsaydı, kavmin malları ve kanları zayi olurdu. Fakat yemin davalıya aittir" dedi.

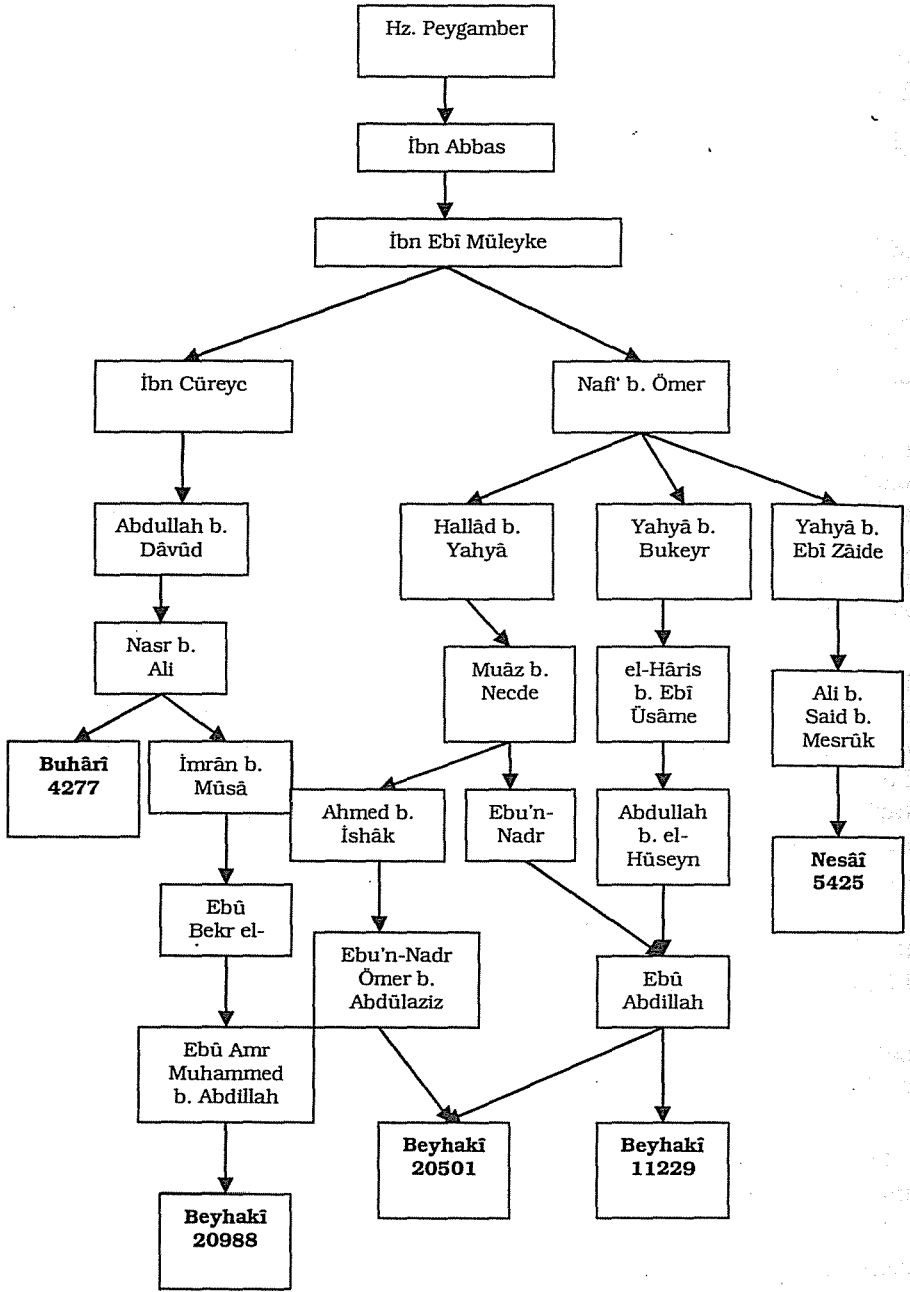
2. Hz. Peygamber; insanlara yalnız iddialarına binâen (delilsiz, şahitsiz) istediklerinin verilmesi durumunda, canlarının ve mallarının zayi olacağına ve yeminin davalıya düştüğüne hükmetti.

3. Hz. Peygamber yeminin davalıya düştüğüne hükmetti ve "Eğer salt iddialarına binâen insanlara istedikleri verilecek olsaydı, malları ve canları zayi olurdu" buyurdu.

Bu rivâyetler bir araya toplandığında karşımıza şöyle bir sened şeması çıkmaktadır:

¹³ Âl-i İmrân 3/77.

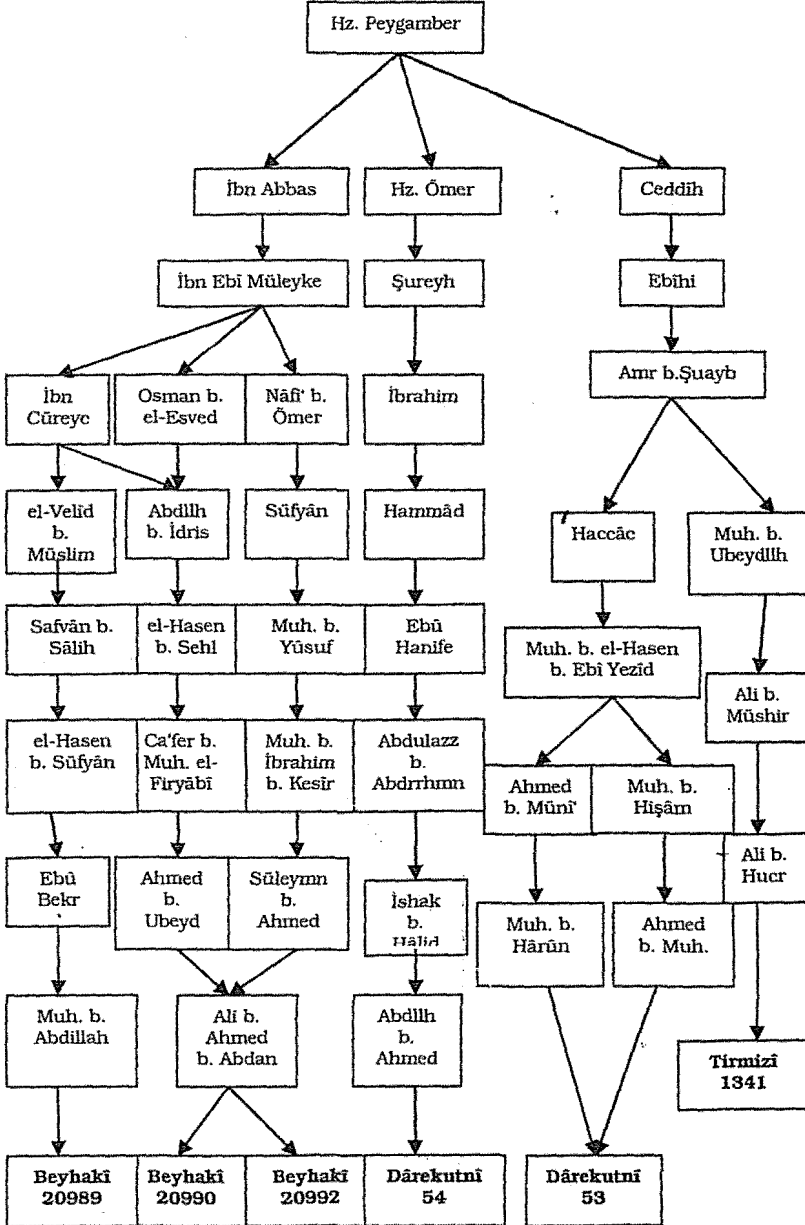
¹⁴ Bu metin için bkz. Buhârî, Tefsir, 3; Nesâî, Âdâbü'l-kazâ, 36; Beyhakî, a.g.e., VI, 83; X, 179, 252.

Sened şemasından görüldüğü üzere, bir hüküm içeren üç cümlelik rivâyetler de İbn Müleyke'den İbn Cüreyc ve Nafi' b. Ömer kanalıyla gelmektedir.

B. İki Fikhî Hükümü İhtiva Eden Rivâyetler

"Yeminin davalıya ait olması" yanında, "delili, davacının getirmesi gerektiği" şeklinde ikinci bir hüküm içeren ve yine Hz. Peygamber'e izafe edilen rivâyetler de vardır. Hz. Ömer, İbn Abbas, Ebû Hüreyre ve "Amr b. Şuayb- Ebihi- Ceddih" tariklerinden gelen bu rivâyetlerin sened tablosu şöyledir:

Yemin ve delil vurgularını aynı metin içinde ihtivâ eden bu rivâyetlerden üçü, sened tablosunda da görüldüğü üzere, İbn Abbas tarikinden gelmektedir. Bu rivâyetlerden ikisi, yukarıda çeşitli ayrıntılarına yer verilmiş olan “لو يعطى” ile başlayan cümleyi de muhtevlidir. Ayrıca rivâyetlerdeki bazı bilgiler yukarıda incelenen bir hüküm ihtiva eden rivâyetlerle aynılık göstermektedir. Bu verilerden hareketle, söz konusu rivâyetlerin de İbn Abbas'ın İbn Ebî Müleyke'ye yazdığı zikri geçen mektupla ilgili olduğu sonucuna ulaşılabilir.

İki hüküm ihtiva eden İbn Abbas rivâyetlerinde, davacı ve davalıya işaret eden kelimelerin, mânâ ile nakil sebebiyle farklı şekillerde ifade edilmiş olması dikkat çekmektedir. Söz konusu rivâyetlerde davacı “المدعى” ve “الطالب”; davalı ise “المدعى عليه”, “المطلوب” ve “من أنكر” kelimeleri ile ifade edilmektedir.¹⁵

İbn Hacer'e göre, İbn Abbas'tan nakledilen bu üç rivâyet içinde “Ali b. Ahmed b. Abdan ← Ahmed b. Ubeyd ← Ca'fer b. Muhammed ← el-Hasen b. Sehl ← Abdullah b. İdris ← İbn Cüreyc ve Osman b. el-Esved ← İbn Ebî Müleyke” tariki hasendir.¹⁶ İbn Hacer'in, diğer iki senedin durumu hakkında bir yorum yapmayıp da sadece zikri geçen tarik hakkında hasen değerlendirmesini yapmış olması dikkat çekicidir. Bu durum diğer iki senedin İbn Hacer tarafından zayıf görüldüğünü düşündürmektedir. Nitekim söz konusu senedlerdeki bazı raviler de hadis âlimlerince tenkid edilmiştir. Mesela Ali b. Ahmed b. Abdan ← Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed ← Muhammed b. İbrahim b. Kesir ← el-Firyâbî ← Süfyân ← Nâfi' b. Ömer ← İbn Ebî Müleyke tarikinde yer alan Süleyman b. Ahmed, karıştırması ve unutmaması sebebiyle “leyyin” olarak nitelenirken¹⁷ Muhammed b. İbrahim de “aşırı Şiidi” cerhine maruz kalmıştır. Ebû Amr Muhammed b. Abdillâh ← Ebû Bekr el-İsmâîlî ← el-Hasen b. Süfyân ← Safvân b. Sâlih ← el-Velid b. Müslim ← İbn Cüreyc ← İbn Ebî Müleyke tarikinde yer alan el-Velid b. Müslim ve Safvân b. Sâlih hakkında ise “müdelles” değerlendirmesi yapılmıştır.¹⁸ Bu durum da senedi zayıf hale getirmektedir. Ayrıca bu senedin ilk ve son ravilerinin yer aldığı başka bir rivâyette, sadece bir hükümün zikredilmiş

¹⁵ Bkz. Beyhâkî, *a.g.e.*, X, 252.

¹⁶ Bkz. İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852), *Fethu'l-bârî şerhu Sahihî'l-Buhârî*, V, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut- Lübnan, 1410/1989, 354.

¹⁷ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn, *Mizânü'l-i'tidâl ft nakdî'r-ricâl*, II, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut- Lübnan, 1382/1963, 195.

¹⁸ Bkz. İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân (ö.354/965), *es-Sikât*, VIII, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1401/1981, 321-322; IX, 222; Zehebî, Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1347), *Tezkiretü'l-huffâz*, I, Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 1376/1956, 302-304; İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852), *Takribü't-Tehzib*, I, 2. Baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut- Lübnan, 1395/1975, 368; II, 336.

olması dikkat çekicidir. Söz konusu bir hükmü içeren rivâyet yukarıda incelenmiş olan bir hüküm içeren üç cümlelik rivâyetler arasındadır. Bu iki rivâyetin senedinin ortak kısmı Ebû Amr Muhammed b. Abdillâh ← Ebû Bekr el-İsmâîlî ve İbn Cüreyc ← İbn Ebî Müleyke ← İbn Abbas'tır. İki hükmü içeren rivâyette geçip bir hüküm içeren rivâyette yer almayan ravilerden el-Velid b. Müslim ve Safvân b. Sâlih'in cerhedilmiş olmaları farklılığın, yani beyyine ile ilgili kısmın metne eklenmesinin, bu kimselerden kaynaklandığı ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Nitekim el-Asîlî'nin (ö. 392/1001) tespitlerine göre, bu rivâyetlerde yer alan beyyine ile ilgili kısım, İbn Abbas'ın kendi sözü (mekuf) olup metne idrâc edilmiştir.¹⁹

Sened tablosunda da görüldüğü üzere, iki hüküm içeren metin III/VIII. asrın meşhur hadis eserlerinden sadece *Sünen-i Tirmizî*'de yer almaktadır. Buradaki metin, "البينة على المدعي واليمين على المدعى عليه" (Delil davacıya, yemin ise davalıya düşer) şeklindedir ve Hz. Peygamber bu cümleyi hutbe irad ederken ifade buyurmuştur.²⁰

Tirmizî'nin bu hadisi naklettiği "Ali b. Hucr ← Ali b. Müşir ← Muhammed b. Ubeydillâh ← Amr b. Şuayb ← Ebihi ← Ceditihi" senedi kendi içinde bazı illetlere sahiptir. Öncelikle, senedin Hz. Peygamber tarafındaki ilk üç râvîsi olan "Amr b. Şuayb ← Ebihi ← Ceditihi" isimleri arasındaki ittisal tartışmalıdır. Zira "Ceditihi" ibaresiyle Amr'ın mı yoksa babası Şuayb'ın mı dedesinin kastedildiği belli değildir. Eğer bununla Amr'ın dedesi Muhammed b. Abdillâh b. Amr kastediliyorsa sened mürsel²¹ olur. Çünkü Muhammed b. Abdillâh'ın Hz. Peygamber'le sohbeti olmamıştır. "Ceditihi" ibaresi ile Şuayb'ın dedesi Abdullâh b. Amr kastediliyorsa, isnâd daha da tartışmalı hale gelmektedir. Zira Şuayb'ın, dedesi Abdullâh b. Amr'a mülâki olup olmadığı ve ondan hadis işitip işitmediği hadis âlimleri arasında ihtilâflı bir konudur. Buhârî bir habere dayanarak Şuayb'ın, dedesinden hadis işittiğini söyler.²² Yahya b. Maîn de aynı kanaattedir. Ancak İbn Maîn'in verdiği bilgiye göre bazı kimseler, Şuayb'ın elinde bulunan bir sahîfeden rivâyette bulunmaktadır. Ebu Hatim er-Râzî ise Şuayb'ın, dedesi Abdullâh b. Amr'a ulaşmadığı görüşündedir.²³ Bu görüşe göre isnâdda inkıta vardır. Dolayısıyla

¹⁹ Bkz. Aclûnî, İsmâil b. Muhammed (ö.1162), *Keşfü'l-hafâ ve müzîlî'l-übâs*, I, 3, Baskı, Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-'Arabî, Beyrut, 1351, 289.

²⁰ Tirmizî, *Ahkâm*, 12.

²¹ Tâbiün neslinden bir kişinin sahâbî râvîyi atlayarak doğrudan Hz. Peygamber'den naklettiği hadise mürsel hadis denir. Mürsel hadis zayıf hadisler arasında yer alır. (Bkz. Aydın, Abdullâh, *Hadis İstihlâk Sözlüğü*, Hadisevi Yayınları, İstanbul, 2006, 217-218).

²² el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, Ebû Abdillâh İsmâil b. İbrahim (ö.256/869), IV, Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-'Arabî, Beyrut-Lübnan, 1377/1958, 218.

²³ Amr b. Şuayb ve Amr b. Şuayb - Ebihi - Ceditihi tarihinin ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852),

“ceddihi” kelimesiyle kastedilen hangisi olursa fark etmemektedir. Her iki durumda da isnadda problem vardır ve hadis bu haliyle delil olmaya uygun değildir.

Sened, râvilerin rivâyet ehliyetleri açısından da problemlidir. Zira senedde ismi geçen Muhammed b. Ubeydillah (ö.155/772), hadis otoriteleri tarafından tenkit edilmiştir.²⁴ Nitekim Tirmizi de bu rivâyetin hemen ardından hadisin isnadının tartışmalı olduğunu, İbnü'l-Mübarek gibi bazı otoritelerin Muhammed b. Ubeydillah'ı hafızasının zayıflığı sebebiyle cerhettiğini söyler.²⁵ Muhammed b. Ubeydillah'ın râvisi Ali b. Müshir el-Kûfi (ö.189/805), hadis âlimlerinin övgüyle andığı bir râvidir.²⁶ Bununla birlikte fıkıh alanında bir ekolü temsil eden Kûfe şehrinde olması ve ayrıca Musul kadılığı yapması; bu râvinin yer aldığı rivâyet açısından fikhî düşüncenin hadis metniyle ilişkisi bağlamında önem taşıyabilir.

İki hüküm ihtiva eden ve Dârekutnî'nin “Amr b. Şu'ayb – Ebihî – Ceddihi” tarikiyle naklettiği rivâyet de sened itibariyle problemlidir. Zira, senedin “Amr b. Şu'ayb – Ebihî – Ceddihi” kısmındaki ittisal problemine ilâveten, bu tarikin râvilerinden Muhammed b. el-Hasen, münekkidlerinde şiddetli tenkidine uğramıştır.²⁷

Bunlar dışında iki hüküm ihtiva eden ve Kâdı Şureyh'in Hz. Ömer'den nakli yoluyla gelen rivâyet de sened itibariyle illetlidir. Nitekim, Darekutnî'in naklettiği söz konusu rivâyetin râvilerinden ilki olan Abdullah b. Ahmed b. Rabî'a (ö.329/941) Zehebî'nin verdiği

Tehzibü't-Tehzib, VIII, Dâru Sâdır, Beyrut, 1968, 49-54; ez-Zehabi, *Mizânü'l-İtidâl*, III, 264- 268; Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, 2. Baskı, TDV Yayınları, Ankara, 1998, 46-48.

²⁴ Nitekim bu râvi hakkında “insanlar hadisini terk etti”, “hadisi yazılmaz”, “değeri yok”, “sika değil”, “hadisi çok zayıf”, “tartışmasız metruku'l-hadistir”, “ehl-i nakl hadislerinin terki hususunda icma etmiştir”, “münker hadisleri vardır” gibi değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hacer, *a.g.e.*, IX, 322-324; İbn 'Adiyy, Ebû Ahmed Abdullah b. Adiy el-Cürçânî , *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*, VI, 3. Baskı, Dâru'l-Fıkr, Beyrut- Lübnan, 1409/1988, 97-102.

²⁵ Tirmizi, *Ahkâm*, 12.

²⁶ Nitekim münekkilere göre Ali b. Müshir, “sika”, “sadük”, “sebt” bir râvidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. ez-Zehabi, *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 290- 291; İbn Hacer, *a.g.e.*, VII, 383-384

²⁷ Nitekim bu râvi için “kezzâb”, “sika değil, yalan söyler”, “metrukü'l-hadis”, “zayıf”, “hadisi zayıf”, “değeri yok” şeklinde değerlendirmeler yapılmıştır. Bkz. İbnü'l-Cevzi, Cemâlüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *ed-Duafâ' ve'l-metrükîn*, tahkik: Ebu'l-Fidâ' Abdullah el-Kâdı, III, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut- Lübnan, 1406/1986, 52; İbn 'Adiyy, *a.g.e.*, VI, 172-173; İbn Hacer, *a.g.e.*, IX, 120-121.

bilgiye göre zayıftır. Diğer taraftan bu râvînin Dimeşk ve Mısır'da kadılık yaptığına da dikkat çekilir.²⁸

Bu senedde yer alan İshak b. Hâlid²⁹ ve Abdulaziz b. Abdirrahman³⁰ da âlimlerin tenkidine uğramıştır.

"Delil getirme davalıya, yemin etme de davacıya düşer" şeklinde iki hüküm içeren ifadenin Hz. Peygamber'in sözü olarak nakledilmesi yanında Hz. Ömer ve Katâde'ye nispet edildiği rivayetleri de mevcuttur.³¹ Bunların yanı sıra ifadenin İbrahim en-Neha'î'nin sözü olarak nakledildiği bir rivayet daha vardır. Bu rivayet yukarıda incelenen Hz. Ömer'den nakledilen rivayete ortak ravilere sahiptir. Söz konusu ortak raviler Hammad ve Ebu Hanife'dir.³² Bu bilgilere ilave olarak Buhârî'nin söz konusu ifadeyi bâb başlığı halinde verip bu bab başlığı altında da sadece yemin ile ilgili bir hükmü ihtiva eden rivayetleri nakletmiş olması dikkat çekicidir.

C. Üç Fıkhî Hüküm İhtiva Eden Rivâyetler

IV/IX. asır ve sonrasında kaleme alınan bazı hadis eserlerinde bu yemin ve delil ile ilgili hükümlere ilaveten kasâme uygulamasını içeren rivâyetler de vardır. Kasâme, sözlükte "yemin etmek, yemin eden topluluk" gibi manalara gelmektedir³³. Terim olarak ise İslam hukukunda, faîli meçhul cinayetlerde cezai ve mali sorumluluğu tespit amacıyla suç mahallindeki bir grup topluluğun veya maktul yakınlarının hâkim huzurundaki yemin usulünü ifade etmektedir.³⁴

Meşruluğu Sünnet-i Nebeviyye ile sabit olan³⁵ kasâmenin mahiyeti ve işlevi konusunda mezhepler arasında görüş ayrılığı vardır. Hanefilere göre kasâme, bir yerde bir kişi katledilmiş olarak

²⁸ Zehebî, *el-Muğnî fi'd-Du'afâ'*, I, Dâru'l-Me'ârif, Haleb, 1391/1971, 331. Hatib el-Bağdâdî'nin de "sika değil" dediği Abdullah b. Ahmed hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhtasar-ı Târîhi Dimeşk, I, 1621-1622.

²⁹ Bkz. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, I, 361; İbn 'Adiyy, *a.g.e.*, I, 344.

³⁰ İbn Hibban bu râviden Ömer b. Sinan- İshak b. Hâlid kanalıyla, içersinde ihticac edilmeyen kişilerden nakledilmiş ve aslı olmayan rivâyetler bulunan yaklaşık yüz maktub hadis muhtevi bir nüsha yazdıklarını söylemektedir. Nesâî ve başka hadis otoriteleri de söz konusu râvînin sika olmadığını ifade etmişlerdir. Bkz. İbn Hacer, *a.g.e.*, IV, 34.

³¹ Bu rivayetler için bkz. Dârekutnî, *a.g.e.*, IV, 206-207; Beyhakî, *a.g.e.*, X, 150, 253.

³² Bkz. Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrahim el-Ensârî, el-Âsâr, I, Darul'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut ty. 161. Söz konusu rivayet çalışma çerçevesinde temel hadis eserlerinde bulunmadığı için sened tablosunda yer almamıştır.

³³ İbn Manzûr, *a.g.e.*, XII, 481.

³⁴ Bardakoğlu, Ali, "Kasâme", *DİA*, XXIV, İstanbul, 2001, 528-530.

³⁵ Cahiliyye döneminde var olan kasâmenin Hz. Peygamber tarafından da bizzat uygulandığına dair bazı rivâyetler için bkz. Buhârî, *Menâkıbü'l-ensâr*, 27; Diyât, 22; Müslim, *Kasâme*, 1; Tirmizî, *Diyât*, 32; Ebû Dâvûd, *Diyât*, 8, 9.

bulduğunda, cinayet bölgesindeki halktan elli kişinin, maktulü öldürmediğine ve öldüreni de bilmediğine dair Allah adına yemin etmesidir.³⁶ Amaç zan altında olan kişinin üzerinden öldürme ithamının kaldırılmasıdır ve buna literatürde “nefy kasâmesi” denilir. Kasâmenin bu yorumu, “delilin davacıya yeminin de davalıya ait olması” genel kuralına aykırı değildir. Çünkü kasâmede maktulün yakınları davacı, cinayetin işlendiği bölgede bulunan halk da davah konumundadır.

Malikî, Şafîî ve Hanbelîlere göre ise kasâme, maktul yakınlarının cinayeti belli bir şahsın işlediğine dair ettikleri elli yemindir³⁷. Buna da “ispat kasâmesi” adı verilir. Çoğunluğu teşkil eden fakihlerin savunduğu bu tür kasâmede yemin etme önceliği davacılar verilmiş olmaktadır. İmam Malik’e göre bu konuda icma bile vardır. Bu haliyle kasâme delilin davacıya, yeminin de davalıya ait olması genel kuralına uymamakla birlikte yukarıda geçen ve kasâmenin bu genel prensipten istisna edildiği rivâyetlere muvafık düşmektedir. Zaten Hanefiler dışındaki mezhepler ispat kasâmesini savunurken Hz. Peygamber’in uygulaması³⁸ yanında bu rivâyetleri esas almaktadırlar.³⁹ Bu mezheplere delil olan rivâyet şu şekildedir:

“أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: البينة على من ادعى واليمين على من أنكر إلا في القسامة”

“Rasulullah (s.a.v.), kasâme hariç olmak üzere delil getirmenin müddeiye, yeminin ise inkar edene düştüğünü söyledi.”⁴⁰

Görüldüğü gibi bu rivâyetlerin metninde şimdiye kadar incelenenlerden farklı olarak kasâme de zikredilmiştir. Kasâmeden bahseden bu rivâyetlerin senedleri bir araya toplandığında karşımıza şöyle bir şema çıkmaktadır:

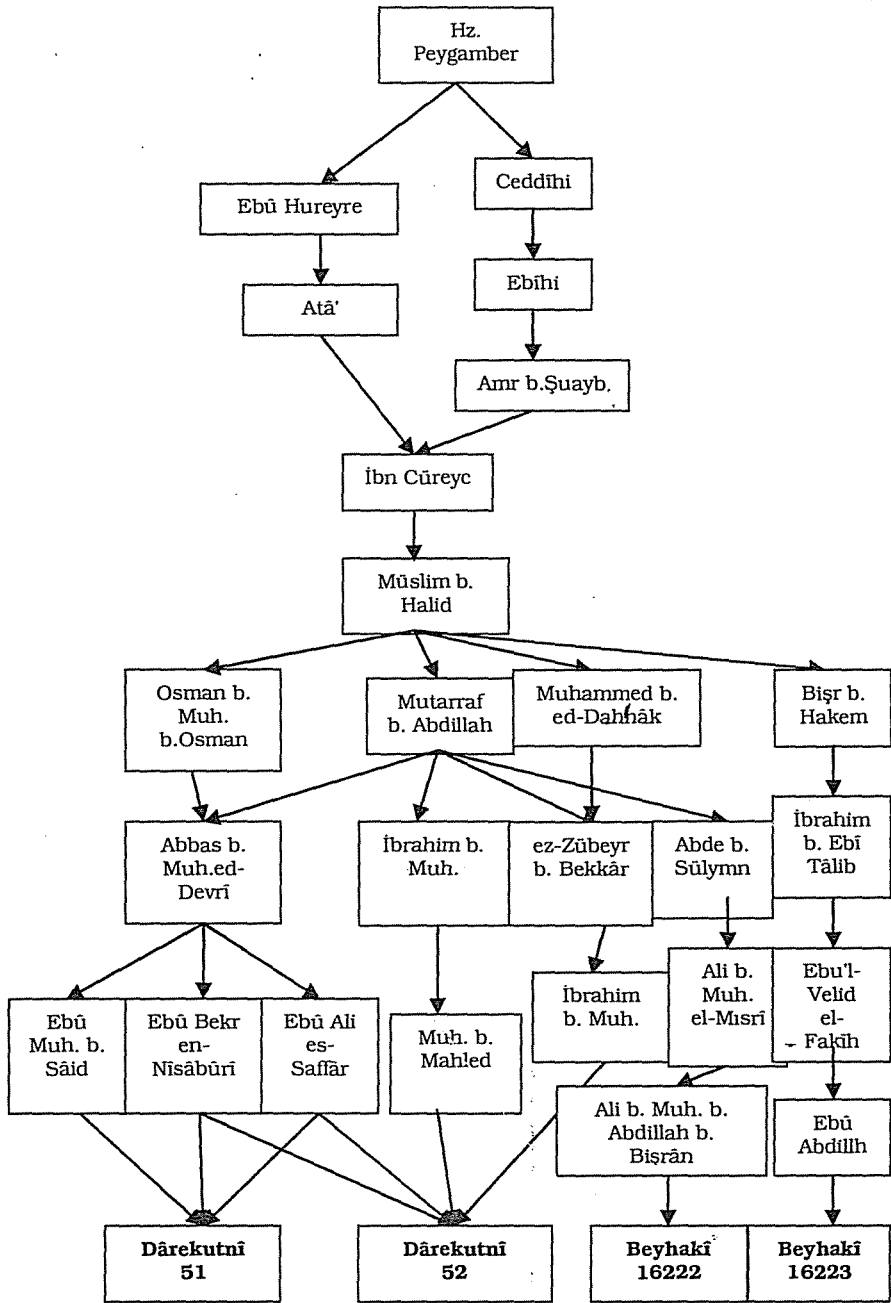
³⁶ Serahsî, Şemsüddin, *el-Mebsût*, XXVI, 2. Baskı, Dâru'l-Mağrife, Beyrut-Lübnan, ts., 106; Kâsânî, Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâi'u's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, VII, 2. Baskı, Dâru'l-Kütübî'l-'Arabî, Beyrut-Lübnan, 1394/1974, 286.

³⁷ İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 595), *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, II, Dâru'l-Kütübî'l-Hadesiyye, Mısır, ts., 496; Şafîî, Muhammed b. İdris, *el-Ümm*, VI, 2. Baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-Lübnan, 1393/1973, 116; İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Mahmud (ö. 630), *el-Muğnî*, X, Dâru'l-Kitâbî'l-'Arabî, Beyrut-Lübnan, 1392/1972, 2-8.

³⁸ Muvattta, Kasâme, 1.

³⁹ Bkz. İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh, *et-Temhüd limâ fi'l-Muvatta mine'l-me'ârî ve'l-esânîd*, XXIII, Vezâretü 'Umûmî'l-Evkâf ve'Şuûnül-İslâmiyye, Mağrib, 1387, 204-205.

⁴⁰ Dârekutnî, *a.g.e.*, IV, 217-218; Beyhakî, *a.g.e.*, VIII, 123.

Bu rivâyetlerin ortak râvîsi konumundaki Müslim b. Halid ez-Zencî (ö.179/795) hadis âlimleri tarafından tenkid edilmiştir.⁴¹ Diğer taraftan bu ravinin fıkıh ile yakından ilgisi vardır. Nitekim İmam Şafî'nin, İmam Malik ile karşılaşmadan önce, fıkıhı Hicaz fukahâsından olan söz konusu râvîden öğrendiğine de dikkat çekilmiştir.⁴² Büyük ilim merkezlerinde yetişmiş fukahânın isimlerini tespit amacıyla bir eser kaleme almış olan ünlü hadis bilgini Nesâî, çalışmasında bu râvîye de yer vermiş, fakat "hadiste kuvvetli olmadığını" da sözlerine eklemiştir.⁴³

Senedlerinin ortak ravisi olan Müslim b. Halid'in hocası olan İbn Cüreyc'in, Amr b. Şu'ayb'dan hadis işitmemiş olması da bu rivâyetlerin başka bir problemidir.⁴⁴

Rivâyetin metninde geçen "الا في القسامة" ifadesi bazı âlimler tarafından ziyade olarak algılanmıştır⁴⁵. Ziyade; hadis ıstılahında tek olarak veya ziyâdetü's-sika kalıbıyla, sika bir râvinin bir hadisi naklederken aynı hocadan gelen diğer varyantlarına göre fazlalıkla rivâyet etmesi demektir.⁴⁶ Tanımdan da anlaşılacağı üzere ziyadede yaptığı fazlalık sebebiyle tek kalan ravinin temel özelliği sika olmasıdır. Oysaki incelenen rivâyetteki fazlalık zayıf bir ravi olan Müslim b. Halid'den kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı söz konusu ifadenin idrâc olduğu yargısı daha muhtemel görünmektedir.

III. Değerlendirme ve Sonuç

Hadis ilmi çerçevesinde vücut bulan rivâyet sistemi, Hz. Peygamber ile ilgili bilgileri sonraki nesillere en doğru şekilde iletme gayesine matuf fonksiyonunu gerçekleştirme adına büyük başarılar ortaya koymuştur. Yalnız söz konusu sistemde, râvîlerin sahip olduğu özellikler ve içinde bulunduğu şartlar rivâyetlerin tahammül ve nakillerine tesir edebilmiştir. Bu bağlamda hadisleri nakleden râvîlerin fikhî anlayış ve birikimleri de, zaman zaman bile olsa, bu

⁴¹ Müslim b. Hâlid için "münkerü'l-hadis", "kuvvetli değildir", "bir şey değildir", "hadisi yazılır ama ihticac edilmez", "zayıftır" gibi değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Ebî Hatim er-Râzî, Ebû Muhammed Muhammed b. İdris (ö. 327), *el-Cerh ve't-ta'dül*, VIII, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut- Lübnan, 1372/1953, İbn Adıyy, *a.g.e.*, VI, 308-311, 183; İbn Hacer, *a.g.e.*, VII, 385; *Tehzibü't-Tehzib*, X, 128-130.

⁴² Bkz. İbn Hibbân, *a.g.e.*, VII, 448.

⁴³ Bkz. Nesâî, Ebû Abdırrahman Ahmed b. Şu'ayb, *Tesmiyetü fukahâ'l-emsâr min ashâbi Rasûlillah ve min ba'dihim*, Dâru'l-Ve'î, Haleb, 1369, 127.

⁴⁴ İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Telhüsü'l-habîr fî ehâdis'r-râfi'l-kebr*, IV, Medine, 1384/1964, 39.

⁴⁵ Bkz. İbn 'Adıyy, *a.g.e.*, VI, 310; Zeylâ'î, *a.g.e.*, IV, 96.

⁴⁶ Tanım için bkz. Aydınlı, Abdullah, *a.g.e.*, 164.

alanla ilgili rivâyetlere yansıyabilmiştir.⁴⁷ Bu hususun “beyyine ve yemin hadisi”nin nakli sürecinde de etkin olduğu söylenebilir.

Hadis ile ilgili araştırmalarımız neticesinde sadece yemin ile ilgili kısmının bizzat Hz. Peygamber tarafından ifade buyrulduğu kanaati hasıl olmaktadır. Beyyine ile ilgili kısmın ise O'nun uygulamasında yer almakla birlikte kendisi tarafından söylenmemiş olması daha muhtemeldir. Çünkü, “delil getirme müddeîye, yemin etme de müddeâ aleyhe aittir” yargısının Hz. Peygamber'e nisbet edilerek nakledildiği rivayetlerin hepsinin isnadı problemlidir. Bu rivayetler hakkındaki en kuvvetli ihtimal, fikhî bir yargı veya açıklamanın râvî tasarrufu sonucunda Hz. Peygamber'e nispet edilmiş olmasıdır.

Yemin ve delil ile ilgili hükümlerin yanında kasâmeyle alakalı kısmı da muhtevi rivayetler hadis nakli açısından cerhedilmiş fakat fıkıh sahasında ileri seviyede olan ortak bir ravi kanalıyla gelmektedir. Bu rivayetler söz konusu ortak ravinin fikhî düşüncesiyle uygunluk arz etmektedir. Bu durum kasâme ile ilgili kısmın, fikhî düşüncenin bir yansıması olarak metne dâhil edilmiş olma ihtimalini akla getirmektedir.

Fikhî hadislerin naklinde ravilerin fikhî düşünce ve birikimlerinin metne yansıyabilmesi dikkatle araştırılması gereken bir konudur. Yaptığımız çalışma ise sadece “beyyine ve delil hadisi” ile sınırlıdır. Genel geçer bir sonuca ulaşmak, ancak çok sayıda hadis üzerinde yapılacak geniş bir araştırmayla mümkündür. Bu yönüyle çalışmanın, yüksek lisans hatta doktora tezi olacak bir muhtevaya sahiptir.

Kaynakça

- Acîünî, İsmâil b. Muhammed (ö.1162), *Keşfü'l-hafâ ve müzilü'l-îlbâs*, I, 3. Baskı, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut, 1351.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Hadisevi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Bardakoğlu, Ali, “Kasâme”, *DİA*, XXIV; İstanbul, 2001, 528-530.
- Beyhakî, el-Celil b. Ebî Ahmed b. el-Hüseyn İbn Ali, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, X, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut- Lübnan, 1352.
- Dârekutnî, Ali b. Ömer, IV, Dâru'l-Mehâsin, Medine, 1386/1966.
- Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrahim el-Ensârî, el-Âsâr, I, Darul'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut ty.

⁴⁷ Bu konuyla ilgili yapılmış bazı analitik çalışmalar için bkz. Özafşar, Mehmet Emin, *Hadisi Yeniden Düşünmek, Fikhî Hadisler Bağlamında Bir İnceleme*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2000; Kahraman, Hüseyin, “Fikhî Düşünce ve Mezhepleşme Sürecinin Hadis Metinlerine Etkisi”, *İslâmî Araştırmalar*, 2006/4, 583-597.

- el-Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, Ebû Abdillâh İsmâil b. İbrâhim (ö.256/869), IV, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut-Lübnan, 1377/1958.
- en-Nüveyrî, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdilvehhâb, *Nihâyetü'l-ereb fî fününi'l-edeb*, XX, Kahire, ts.
- İbn 'Adiyy, Ebû Ahmed Abdullah b. Adiyy el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, VI, 3. Baskı, Dâru'l-Fikr, Beyrut- Lübnan, 1409/1988.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh, *et-Temhid limâ fî'l-Muwatta mine'l-me'ânî ve'l-esânid*, XXIII, Vezâretü 'Umûmi'l-Evkâf ve'Şuûnü'l-İslâmiyye, Mağrib, 1387.
- İbn Ebî Hatim er-Râzî, Ebû Muhammed Muhammed b. İdrîs (ö. 327), *el-Cerh ve't-ta'dil*, VIII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1372/1953.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852), *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, V, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut- Lübnan, 1410/1989.
-, *Takrîbü't-Tehzîb*, I, 2. Baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-Lübnan, 1395/1975.
-, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, Dâru Sâdır, Beyrut, 1968.
-, *Telhîsü'l-habîr fî ehâdisi'r-râfi'i'l-kebir*, IV, Medine, 1384/1964.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân (ö.354/965), *es-Sikât*, VIII, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1401/1981.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Mahmud (ö. 630), *el-Muğni*, X, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1392/1972.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, XIV, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.
- İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 595), *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, II, Dâru'l-Kütübi'l-Hadesiyye, Mısır, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *ed-Duafâ' ve'l-metrûkîn*, tahkik: Ebu'l-Fidâ' Abdullah el-Kâdı, III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1406/1986.
- İbnü'l-Esir, 'İzzuddîn Muhammed b. Muhammed, *el-Kâmil fî't-târih*, IV, Beyrut, 1995.
- Kahraman, Hüseyin, "Fıkhi Düşünce ve Mezhepleşme Sürecinin Hadis Metinlerine Etkisi", İslâmî Araştırmalar, 2006/4, 583-597.

- Kâsânî, Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâi'u's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, VII, 2. Baskı, Dâru'l-Kütübî'l-'Arabî, Beyrut- Lübnan, 1394/1974.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, 2. Baskı, TDV Yayınları, Ankara, 1998.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şu'ayb, *Tesmiyetü fukahai'l-emsâr min ashâbi Rasûlillah ve min ba'dihüm*, Dâru'l-Ve'î, Haleb, 1369.
- Özafşar, Mehmet Emin, *Hadisi Yeniden Düşünmek, Fikhî Hadisler Bağlamında Bir İnceleme*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2000.
- Öztürk, Osman, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, İstanbul, 1973.
- Serahsî, Şemsüddin, *el-Mebsût*, XXVI, 2. Baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut- Lübnan, ts.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *el-Ümm*, VI, 2. Baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut- Lübnan, 1393/1973.
- Yavuz, Cevdet, "Dava", *DİA*, IX, İstanbul, 2001, 12- 16.
- Zehebî, Ebî Abdîllah Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1347), *Tezkiretü'l-huffâz*, I, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut, 1376/1956.
-, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, II, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-Lübnân, 1382/1963.
-, *el-Muğni fi'd-Du'afâ'*, I, Dâru'l-Me'ârif, Haleb, 1391/1971.
- Zeylâî, Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf (ö. 762), *Nasbu'r-râye li ehâdisi'l-hidâye*, IV, Mektebetü'l-İslâmiyye, Riyâd, 1393/1973.